

TEMEL YAPI DOKTRİNİNDEN DEĞİŞTİRİLEMEZ MADDELERE GEÇİŞ: BANGLADEŞ ÖRNEĞİ

*Transition from the Basic Structure Doctrine to
Unamendable Articles: Bangladesh Example*

Arő. Gör. Dr. Gizem GÜNER YAŞAR*

ÖZET

Son yıllarda anayasanın üstünlüğünü benimseyen bazı ülkelerin yargı organları tarafından ortaya konan “temel yapı doktrini”, anayasa hukuku gündeminde önemli bir yer bulmuştur. Bu doktrini kullanan mahkemeler, anayasa değişikliklerinin içeriğine bakarak denetim yapma konusunda kendilerine olağanüstü bir yetki tanımaktadırlar.

Bangladeş Yüksek Mahkemesi “temel yapı doktrini”ni ilk kez, 1989 yılında karara bağlanan *Anwar Hossain Chowdhurdy* davasında benimsemiştir. Bu tarihten sonra uzun bir zaman boyunca temel yapı doktrini, Bangladeş’te anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminde tek ölçü olarak kullanılmıőtır. Bangladeş Anayasasında 2011 yılında

* Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Anayasa Hukuku Anabilim Dalı, e-posta: gizemguner48@gmail.com, ORCID: [0000-0001-9217-6801](https://orcid.org/0000-0001-9217-6801)

Makale Geliő Tarihi: 30.07.2024

Makale Kabul Tarihi: 26.09.2024

⇒ Atıf Şekli: Gizem GÜNER YAŞAR, “Temel Yapı Doktrininden Değiştirilemez Maddelere Geçiş: Bangladeş Örneği” *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19/II (2024), 1189-1222.

⇒ Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıőtır.

yapılan On Beşinci Anayasa Değişikliği ile getirilen geniş kapsamlı 7B maddesi, Anayasanın önemli sayıda hükmünün değiştirilemeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Bu çalışmada, 7B hükmünün getirilmesiyle birlikte temel yapı doktrininin, Bangladeş Anayasasında gelecekte yapılacak olan anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminde en önemli ölçü olma özelliğini yitireceği ifade edilmeye çalışılmıştır. Yüksek Mahkeme yargıçlarının görevden alınmasına ilişkin parlamento mekanizmasının Anayasanın 7B maddesine dayanılarak anayasaya aykırı bulunduğu *Asaduzzaman Siddiqui* davası ise bu iddiayı kanıtlar niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Temel Yapı Doktrini, Değiştirilemez Madde-ler, Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri, Bangladeş Anayasası.

EXTENDED ARSTRACT

The 1972 Constitution of Bangladesh clearly regulates the jurisdiction of the Bangladesh Supreme Court. However, there is no provision in the Constitution for judicial review of constitutional amendments. There is also no one or more unamendable provisions in the first version of the Constitution. In Bangladesh, the issue of review of constitutional amendments was first raised in the Anwar Hossain Chowdhury case. In Anwar Hossain Chowdhury, the Bangladesh Supreme Court resolved the constitutionality of the Eighth Amendment by adopting a practice similar to that of the Supreme Court of India, known as the “basic structure doctrine”. It should be noted that most of the judges in the Anwar Hossain Chowdhury case drew heavily from the jurisprudence in the Indian jurisdiction in shaping their thinking on the basic structure doctrine in the judicial review of constitutional amendments. As a result, with this case, it has been accepted that the Constitution has implied limits and in this context, the so-called “basic structure doctrine” has been recognized by the judicial organs in the country. Thus, with this case, the basic structure doctrine has been introduced as a normative tool in determining the conformity of a constitutional amendment with the Constitution in terms of substance (content).

In recent years, the “basic structure doctrine”, which has been put forward by the judicial organs of some countries that embrace the supremacy of the constitution, has found an important place in the constitutional law agenda. Courts using this doctrine give themselves extraordinary power to review constitutional amendments based on their content. In some constitutions, there are clauses that prevent the amendment of certain provisions and principles of the constitution, “entrenching” them, so to speak. However, the constitutions of countries where the “basic structure doctrine” is applied do not have such clauses. Instead, courts have imposed “implied limits” on the legislature’s power to amend the constitution. The Bangladesh Constitution did not contain such a protective clause when it came into force. However, in 2011, the Fifteenth Amendment to the Constitution of Bangladesh introduced a comprehensive unamendable article (Article 7B).

Instead of making only the fundamental constitutional principles and the character of the Republic unamendable, Article 7B renders unamendable an unusually long series of provisions, totaling 52 articles, almost a third of the Constitution. Moreover, it is an extremely radical innovation to make “the provisions of the articles relating to the basic structures of the Constitution” unamendable without identifying the basic structures one by one.

In sum, in Anwar Hossain Chowdhury, the judges stated that amendments to constitutional provisions are permissible as long as they do not undermine the basic structures of the Constitution; they did not impose an absolute prohibition on amending any provision of the Constitution. In contrast, Article 7B identifies certain provisions of the Constitution as fundamental structures and provides that amendment of any of these protected provisions is absolutely prohibited in any manner whatsoever. In other words, Article 7B transposed the concept of fundamental structures into the text of the Constitution. In the doctrine, this practice is referred to as the “the basic provision doctrine”. The Supreme Court of Bangladesh has to take this article into account when it comes to reviewing the validity of constitutional amendments in the future. In other words, as long as Article

7B exists in the Constitution, it will continue to be important for the Court in determining the validity of constitutional amendments.

The Asaduzzaman Siddiqui case is the first case to apply Article 7B of the Constitution, i.e. the “the basic provision doctrine”. In this case, the Appellate Division (AD), as a consequence of Article 7B, adopted a different method of review and considered Article 7B instead of the “substantive compatibility test” in determining the validity of the sixteenth constitutional amendment. This is a clear evidence of the change in the constitutional judiciary of Bangladesh.

In this study, it will be argued that with the enactment of Article 7B of the Bangladesh Constitution, which was designed as an unamendable article, and its subsequent application in the Asaduzzaman Siddiqui case during the annulment of the Sixteenth Amendment, the doctrine of fundamental structure has lost its status as the most important normative tool for determining the validity of constitutional amendments. The paper will begin with a brief overview of the practice of judicial review of constitutional amendments in Bangladesh. It will then provide a theoretical explanation of the basic structure doctrine as set out in the Anwar Hossain Chowdhury case, which resulted in the nullification of the Eighth Constitutional Amendment in Bangladesh, and discuss how this doctrine was applied in the case. Briefly, this case introduced the so-called “substantive compatibility test” as a normative corollary of the Supreme Court's normative conclusion of the inviolability of the basic structures for determining the validity of constitutional amendments, which was relegated to the background with the enactment of Article 7B. Finally, the paper observes that the effect of Article 7B is unlikely to disappear even if the Appellate Division modifies or overturns its judgment in the Asaduzzaman Siddique case.

Key Words: Basic Structure Doctrine, Unamendable Articles, Unconstitutional Constitutional Amendments, Bangladesh Constitution

GİRİŞ

Bir anayasa değişikliğinin, değişiklik kuralına usulen uygun olmasına rağmen anayasaya aykırı olabileceği kamu hukukunda yeni bir düşünce değildir. “Anayasaya aykırı anayasa değişikliği (*unconstitutional constitutional amendment*)”¹ olarak ifade edilen bu fikir, bir anayasanın belirli temel çekirdeklerden oluştuğu ve dolayısıyla bu temel çekirdeklerden bir veya daha fazlasını ortadan kaldıran bir değişikliğin anayasaya aykırı olduğu teorisine dayanmaktadır. Anayasaya aykırı anayasa değişikliği fikri Güney Asya'da “temel yapı doktrini (*the basic structure doctrine*)”² olarak bilinmektedir.³

Bazı anayasalarda, anayasanın belirli hükümlerinin ve ilkelerinin değiştirilmesini engelleyen, tabir yerindeyse “yerlerini sağlamlaştı-

¹ Anayasaya aykırı anayasa değişikliği (*unconstitutional constitutional amendment*) kavramı konusunda Türkçe yazılmış eser sayısı oldukça az olsa da yabancı literatür bu kavramla oldukça ilgilenmiştir. Bu konuda yazılmış Türkçe kaynaklardan bazıları için bkz. Mehmet Turhan, “Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri”. AÜHFD, 33/1-4(1976): 63-104; Ceren Doğru, Sınırdışı Anayasacılık Bağlamında Anayasaya Aykırı Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi (Türkiye Çözümlemesi), (Ankara: Yetkin Yayınları, 2022). Gizem Güner Yaşar, Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi, (Ankara: Adalet Yayınevi, 2023). Bu konuda yazılmış içeriği oldukça doyurucu en temel İngilizce kaynaklar için bkz. Richard Albert, “Nonconstitutional Amendments”, *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 22/1(2009): 5-47; Aharon Barak, “Unconstitutional Constitutional Amendments”, *Israel Law Review*, 44/3(2011): 321-341; Gabor Halmai, “Unconstitutional Constitutional Amendments: Constitutional Courts as Guardians of the Constitution?” *Constellations*, 19/2(2012): 182-203; Otto Pfersman, “Unconstitutional Constitutional Amendments: A Normativist Approach”. *Zeitschrift für öffentliches Recht (ZÖR)*. 67(2012): 81-113. Rosalind Dixon and David Landau, “Transnational Constitutionalism and a Limited Doctrine of Unconstitutional Constitutional Amendment”, *International Journal of Constitutional Law*, 13/3(2015): 606-638; Po Jen Yap, “Conundrum of Unconstitutional Constitutional Amendments”, *Global Constitutionalism*. 4/1(2015): 114-136; Yaniv Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers* (Oxford University Press, 2017).

² Bazı ülkelerde bu uygulama “*anayasal ikame doktrini (constitutional replacement doctrine)*” olarak ifade edilmektedir. Bernal Carlos, “Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine”, *International J of Constitutional Law*, 11/2(2013): 339-357.

³ Bangladeş'te anayasaya aykırı anayasa değişikliklerine bakış açısını genel olarak ele alan bir makale için bkz. Ridwanul Hoque, “The Politics of Unconstitutional Amendments in Bangladesh”, İçinde *The Law and Politics of Unconstitutional Constitutional Amendments in Asia*, eds. Rehan Abeyratne and Ngoc Son Bui, (Routledge), 210-228.

ran” bazı maddeler vardır.⁴ Ancak temel yapı doktrininin uygulandığı ülkelerin anayasalarında bu tür maddeler yoktur.⁵ Bunun yerine mahkemeler tarafından yasama organının anayasa değişikliği yapma yetkisine “zımni sınırlar” getirilmektedir.⁶ Bangladeş Anayasası da yürürlüğe girdiğinde⁷ böyle bir koruyucu madde içermekteydi. Bununla birlikte, 2011 yılında Bangladeş Anayasası’nda yapılan On Beşinci Değişiklik ile geniş kapsamlı bir değiştirilemez madde (7B maddesi) getirilmiştir. Söz konusu değiştirilemez maddenin yürürlüğe girmesinden çok önce ise, Bangladeş Yüksek Mahkemesi 1989 yılında verdiği ünlü *Anwar Hossain Chowdhury* kararında⁸ “temel yapı doktrini” fikrini benimseyerek, Parla­mentonun Anayasayı temel yapısını bozacak şekilde değiştirme yetkisinin olmadığına hükmetmiştir.

⁴ Örneğin 1949 tarihli Alman Anayasası, “Federasyonun eyaletlere bölünmesine, eyaletlerin yasamaya esasen katılmaları ilkesine veya 1. ve 20. maddelerde yazılı esaslara ilişkin bir anayasa değişikliği yasaktır.” (79/3) hükmüyle, federalizmi, demokrasiyi ve Devletin sosyalist cumhuriyetçi karakterini değiştirilemez kılmaktadır. Bilindiği üzere 1982 tarihli Türk Anayasası’nın ilk üç maddesinde de değiştirilemez hükümler olarak adlandırılan bu tür hükümlere yer verilmiştir. Anayasa’nın söz konusu ilk üç maddesi; devletin demokratik, laik, sosyal ve de cumhuriyetçi yapısı, hukuk devleti oluşu ile teklifi, bayrağı, milli marşı ve başkentine ilişkin hükümler içeren geniş kapsamlı sayılabilecek bir yapıdadır.

⁵ Anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi konusunda “temel yapı doktrini”ni benimseyen ülkelerin Anayasalarında bu doktrine ilişkin açık bir hüküm yoktur. Sadece şu an yürürlükte olmayan 1990 Nepal Anayasası’nda, anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi konusu düzenlenirken, bu doktrine açıkça yer verildiği tespit edilmiştir. Söz konusu 116. maddeye göre “*Bu Anayasa’nın herhangi bir maddesi Başlangıç kısmının ruhuna aykırı olmamak koşuluyla değiştirilebilir*”. Richard Stith, “Unconstitutional Constitutional Amendments: The Extraordinary Power of Nepal’s Supreme Court”, *American University International Law Review*, 11/1(1996): 48. Ancak anayasaya aykırı anayasa değişikliği doktrini­ni benimsemiş ama bu uygulamaya temel yapı doktrini ismi vermeyen Almanya ve İtalya Anayasalarında değiştirilemez maddeler mevcuttur. Güner Yaşar, *Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi*, 157-163.

⁶ Anayasa değişikliklerinin denetiminde bu tür bir uygulamaya yer veren ülkelere örnek olarak başta Hindistan olmak üzere Güney Afrika Cumhuriyeti, Kenya ve Kolombiya gösterilebilir. Güner Yaşar, *Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi*, 181-201.

⁷ 4 Kasım 1972 tarihinde kabul edilen Bangladeş Anayasası, 16 Aralık 1972 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁸ *Anwar Hossain Chowdhury and Others v Bangladesh* [1989] BLD (SPL) 1. (Anwar Hossain Chowdhury Davası). (Erişim Tarihi:12.07.2024), <https://betterjustice.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/1989-bld-spl-1-8th-amendment-judgment.pdf>.

Bu çalışmada, Bangladeş Anayasasında değiştirilemez madde olarak tasarlanan 7B maddesinin yürürlüğe girmesi ve sonrasında *Asaduzzaman Siddiqui* davasında⁹ On Altıncı Değişikliğin iptali sırasında uygulamasıyla birlikte, temel yapı doktrininin Anayasa değişikliklerinin geçerliliğinin belirlenmesinde en önemli normatif araç olma özelliğini yitirdiği ifade edilmeye çalışılacaktır. Çalışma, Bangladeş Anayasasında yapılan anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi uygulamasına kısa bir bakış ile başlayacaktır. Ardından Bangladeş Anayasasında Sekizinci Anayasa Değişikliğinin iptali ile sonuçlanan *Anwar Hossain Chowdhury* davasında ortaya konan temel yapı doktrininin teorik bir açıklaması sunulacak ve davada bu doktrinin nasıl uygulandığı ele alınacaktır. Bu davada kısaca, Yüksek Mahkemenin anayasa değişikliklerinin geçerliliğini belirlemek için temel yapıların değiştirilemezliğinin normatif bir sonucu olarak “*maddi uygunluk testi (substantive compatibility test)*” adı altında bir uygulama ortaya konulmuştur. Çalışmanın devamında bu uygulamanın 7B maddesinin yürürlüğe girmesi ile birlikte arka plana itildiği ifade edilecektir. Çalışmada son olarak, Temyiz Dairesinin *Asaduzzaman Siddiqui* davasında verdiği kararı değiştirmesi veya bozması halinde bile 7B maddesinin etkisinin ortadan kalkmasının muhtemel olmadığı sonucuna ulaşılabacaktır.

I. BANGLADEŞ'TE ANAYASA DEĞİŞİKLİKLERİNİN YARGISAL DENETİMİ

1972 yılında yürürlüğe giren Bangladeş Anayasası, Bangladeş Yüksek Mahkemesinin¹⁰ yargı yetkisini açıkça düzenlemiştir.¹¹ Ancak Anayasada anayasa değişikliklerinin yargısal denetimine ilişkin bir

⁹ Bangladesh v Asaduzzaman Siddiqui (2017) CLR (AD) (Spl) 1, (Asaduzzaman Davası), (Erişim Tarihi:17.07.2024), https://supremecourt.gov.bd/resources/documents/783957_WP9989of2014.pdf.

¹⁰ Bangladeş Yüksek Mahkemesi iki bölümden oluşmaktadır: Anayasa Yargısı Bölümü (High Court Division) (HCD) ve (Appellate Division) Temyiz Bölümü. Muzammel Hossain, “21. Yüzyılda Hak ve Özgürlük Hareketleri ve Anayasa Mahkemelerinin Rolü: Bangladeş Perspektifi”, *Anayasa Yargısı*, 2(2012): 56. Temyiz Bölümü, asıl yargı yetkisine sahip olan Anayasa Yargısı Bölümü'nün herhangi bir emri, kararı veya kararnamesine yapılan itirazları inceler. Başkan, başyargıcı ve diğer yargıçları atar. (Bangladeş Anayasası, m.98).

¹¹ Bangladeş Anayasası 101 ve 103. maddelerinde Anayasa Yargısı Bölümü ve Temyiz Bölümünün yargı yetkisi düzenlenmiştir.

hüküm mevcut değildir. Anayasa'nın ilk halinde bir ya da birden fazla değiştirilemez hüküm de yoktur.

Bangladeş'te anayasa değişikliklerinin denetimi konusu ilk kez *Anwar Hossain Chowdhury* davasında gündeme gelmiştir. Bu dava ile, Anayasa'nın zımnî sınırlarının¹² olduğu kabul edilmiş ve bu kapsamda yargı organları tarafından "*temel yapı doktrini*" adı verilen uygulama Bangladeş'te de tanınmıştır. Bu davadan uzun zaman sonra, 2011 yılında yapılan anayasa değişikliği ile Bangladeş Anayasasına 7B maddesi eklenmiş; böylece anayasanın değiştirilemez olduğu düşünülen ilkeleri normatif bir hükme bağlanmıştır.

Anwar Hossain Chowdhury davasında, Anayasa değişikliklerinin geçerliliğini ele alma konusunda yargıçların çoğu Yüksek Mahkemenin zımnî yetkisi olduğunu kabul etmiştir. Bu görüşü savunanlardan Yargıç Ahmed, Yüksek Mahkeme'nin Bangladeş Anayasasının 7. maddesi¹³ gibi bir hüküm olmasa dahi Bangladeş Anayasasının üstünlüğünü kabul ettiğini ve buna göre yargılama yaptığını belirterek ifade etmiştir.¹⁴ Yargıç Rahman ise, Mahkemenin anayasa değişikliklerinin geçerliliğine karar verme yetkisinin artık yerleşmiş bir konu olduğunu söyleyerek bu uygulamayı doğrulamıştır.¹⁵

Zımnî yetkisine dayanarak yargılama yapan Bangladeş Yüksek Mahkemesi, anayasa değişikliklerini¹⁶ üç gerekçeye dayanarak iptal etmektedir. Birincisi yasama organı dışında bir organın anayasa değişikliği yapması, ikincisi değişikliğin anayasada belirtilen usule aykırı

¹² Anayasa değişikliklerinin zımnî sınırlarının (implicit limitations) olduğu fikri kısaca, anayasa değiştirme yetkisinin, değiştirilemez maddelerin yokluğunda bile anayasanın temel ilkelerine dayanan bazı sınırlarının olduğudur. Bu tür sınırlara genellikle "*zımnî*" veya "*örtülü*" sınırlar denmektedir. Bu konuya ilişkin görüş ve tartışmalara yer veren önemli bir çalışma için bkz. Yaniv Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers* (Oxford University Press, 2017), 39–49.

¹³ Bangladeş Anayasası, madde 7: "(1) Cumhuriyetteki bütün yetkiler halka aittir ve halk adına kullanılması yalnızca bu Anayasanın yetkisi ve yetkisiyle gerçekleştirilir. (2) Bu Anayasa, halkın iradesinin kutsal ifadesi olarak, Cumhuriyetin en üstün yasasıdır ve eğer herhangi bir başka yasa bu Anayasa ile çelişirse, o yasa, çelişmenin ölçüsünde geçersizdir."

¹⁴ *Anwar Hossain Chowdhury Davası*, par. 340.

¹⁵ *Anwar Hossain Chowdhury Davası*, par. 409.

¹⁶ Bangladeş Anayasası bugüne kadar ilki 1973'te, sonuncusu ise 2019'da olmak üzere 17 kez değiştirilmiştir.

olarak yapılması, üçüncüsü ise yapılan anayasa değişikliğinin içeriğe (esasa) aykırı olarak yapılmasıdır.¹⁷ Bangladeş'in mevcut anayasal düzeninde anayasa değişikliği konusunda yasama organı yetkili olmasına rağmen, başka bir organ ya da makamın anayasa değişikliği yapması ya da buna yönelik bir girişimde bulunması durumuna örnek olarak, Cumhurbaşkanı'nun Anayasayı değiştirmeyi amaçlayan bir kararname çıkarması verilebilir.¹⁸ Bir anayasa değişikliği teklifinin Parlamento üyelerinin salt çoğunluğuyla kabul edilmesi de usule aykırılığa örnek olarak gösterilebilir. Zira Bangladeş'te bir anayasa değişikliği teklifinin kabul edilebilmesi için Parlamento üye sayısının en az üçte ikisinin çoğunluğu aranmaktadır (m.142).¹⁹ Bir anayasa değişikliği, anayasanın içeriği ile çelişiyorsa veya anayasanın çoğunda değişiklik getiriyorsa, burada da esas bakımından anayasaya aykırılık söz konusu olduğu ifade edilmektedir.²⁰

Anayasa değişikliklerinin iptaline neden olan söz konusu gerekçeler, Bangladeş Yüksek Mahkemesinin önüne gelen çeşitli başvurularda dile getirilmiştir. Örneğin Yüksek Mahkeme Beşinci²¹ ve Yedinci²² anayasa değişikliklerini yasama organı dışında bir başka organın anayasa değişikliği yapması ve usule aykırılık gerekçeleri ile iptal

¹⁷ Kawser Ahmed, "Revisiting Judicial Review of Constitutional Amendments in Bangladesh: Article 7B, the Asaduzzaman Case, and the Fall of the Basic Structure Doctrine", *Israel Law Review*, 56(2023): 266.

¹⁸ Ahmed, "Judicial Review", 266.

¹⁹ Bangladeş Anayasası'nın "Anayasa'nın herhangi bir hükmünü değiştirme" başlıklı 142. maddesi ülkedeki anayasayı değiştirme prosedürünü düzenlemektedir: "Anayasa'nın herhangi bir hükmü ile ilgili olarak Parlamento tarafından ekleme, değiştirme, ikame veya yürürlükten kaldırma yoluyla değişiklik yapılabilir (m.142/a). Ancak bir Anayasa hükmünü değiştirmeye yönelik bu tür girişimlerde bulunabilmesi için iki şart getirilmiştir. Birincisi Anayasa'nın bir hükmünün değiştirileceği Anayasa değişikliği kanun tasarısında açıkça belirtilmelidir (m.142/a-1). İkincisi ise bu teklif Parlamento'nun üye sayısının en az üçte iki çoğunluğu ile kabul edilmelidir. Aksi takdirde Anayasa değişikliği teklifi Cumhurbaşkanı'nın onayına sunulamaz (142/a-2). Bu şartlar altında kabul edilen kanun teklifi onaylanması için Cumhurbaşkanı'na sunulur. Cumhurbaşkanı yedi günlük süre içerisinde teklifi onaylar; bunu yapmazsa bu sürenin bitiminde teklif onaylanmış sayılır (m.142/b)."

²⁰ Ahmed, "Judicial Review", 266.

²¹ Bangladesh Italian Marble Works Ltd v Bangladesh [2010] 62 DLR (HCD), 70. (Bangladesh Italian Marble Works Ltd. Davası)

²² Siddique Ahmed v Bangladesh [2011] 63 DLR (HCD) 565. (Siddique Ahmed Davası).

etmiştir. Benzer şekilde Sekizinci²³ ve On Üçüncü²⁴ anayasa değişiklikleri ise esas (içerik) bakımından anayasaya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. Söz konusu iptal sebepleri arasında, bir anayasa değişikliğinin esas bakımından anayasaya aykırı olduğuna karar vermek diğer iptal sebeplerine göre nispeten daha zordur. En başta içeriğe aykırılığın sebebi olarak Anayasada gösterilecek somut bir hüküm yoktur. Bu sebeple, bir anayasa değişikliğinin esas bakımından anayasaya uygun olup olmadığını belirlemek için daha spesifik bir yöntem gerekmektedir. Bangladeş Yüksek Mahkemesi *Anwar Hossai Chodhury* davasında Sekizinci Değişikliğin anayasaya uygunluğunu, Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin “*temel yapı doktrini*” olarak bilinen uygulamasının²⁵ bir benzerini benimseyerek çözmüştür²⁶.

II. BANGLADEŞ'TE TEMEL YAPI DOKTRİNİN ORTAYA KONULMASI: ANWAR HOSSAIN CHOWDHURY DAVASI

A. “Temel Yapı Doktrini” Kavramı ve Gelişimi

Anayasayı değiştirme yetkisine kısıtlamalar getirme fikri Güney Asya hukuk kültüründe yaygın olarak “temel yapı doktrini” olarak anılmaktadır. Bu coğrafyada filizlenen söz konusu doktrin, şu an dünya çapında kabul gören bir fikirdir.²⁷ Zaman içerisinde birçok hukuk

²³ Anwar Hossain Chowdhury Davası.

²⁴ Abdul Mannan Khan v Bangladesh [2012] 64 DLR (AD) 169 (Abdul Mannan Davası).

²⁵ “*Temel yapı doktrini*”, Hindistan'da yapılan yargı yorumu ile ortaya çıkmış iddialı bir uygulamadır. Bu uygulamaya ilişkin açıklamalara çalışmanın ilerleyen bölümlerinde yer verilecektir.

²⁶ *Anwar Hossain Chowdhury* davasındaki yargıçların çoğunun, anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminde temel yapı doktrinine ilişkin düşüncelerini şekillendirirken büyük ölçüde Hindistan yargı alanındaki içtihatlardan yararlandıkları belirtilmelidir. Örnek içtihatlar için bkz. *Golak Nath v. State of Punjab*, 1967 AIR 1643, 1967 SCR (2), *Kesavananda Bharti Sripadagalvaru v State of Kerala* (1973) SCR 0001, *Minerva Mills v Union of India* 1980 AIR 1789, 1981 SCR (1) 206.

²⁷ Yaniv Roznai, “Unconstitutional Constitutional Amendments—the Migration and Success of a Constitutional Idea”, *American Journal of Comparative Law*, 61 (2013): 713. Doktrin dünya çapında bu kadar yaygınlaşmasına rağmen, bazı ülkeler ısrarla bu doktrini uygulamayı reddetmiştir. Örneğin Macaristan'da Anayasa Mahkemesi, yapılan değişiklikleri sadece usul hükümleri bakımından gözden geçirebileceğini ifade ederek bu doktrini uygulamayı reddetmiştir. Gerekeçede ise değişiklik yetkisinin maddi bir sınırının olmadığını ve Anayasa Mahkemesi'nin böyle bir inceleme için yargı yetkisinin bulunmadığı ifade edilmiştir. David Landau, “Abusive Constitutionalism”. *University of California, Davis Law Review*, 47(2013): 208.

sistemi bu fikri benimsemiş ve farklı kültürler arasında bu fikre “*temel yapı doktrini (the basic structure doctrine)*” ve “*anayasaya aykırı anayasa değişikliği (unconstitutional constitutional amendment)*” terimleri de dahil olmak üzere farklı isimler vermişlerdir.²⁸

Bu alanda en çok eser veren yazarlardan biri olan Yaniv Roznai, anayasa değişikliklerine ilişkin sınırları zımni (örtük, örtülü) sınırlamalar (implicit limitations) ve açık sınırlamalar (explicit limitations) olmak üzere ikiye ayırmaktadır.²⁹ Kısaca açık sınırlamalar, anayasal hükümler aracılığıyla açıkça getirilen sınırlamalardır. Zımni sınırlamalar ise anayasada açıkça düzenlenmeyen, daha ziyade çoğunlukla yargısal yorumlarla getirilen sınırlamalardır.

Anayasada açıkça belirtilmediği halde, anayasanın bazı hükümlerinin ya da ilkelerinin yasama organı tarafından değiştirilemeyeceği fikri bir diğer ifadeyle “zımni sınırlar teorisi” yeni bir fikir değildir. Örneğin Alman akademisyen Carl Schmitt, Weimar Anayasası'nın “*temel siyasi kararların soyut bir çekirdeğini*” barındırdığını düşündüğü için, yasama organının anayasa değişikliği yapma yetkisinin mutlaka sınırlandırılması gerektiğini savunmaktaydı.³⁰ Weimar Anayasası'nın metninde Parlamentonun anayasa değişikliği yapma yetkisine herhangi bir sınırlama getirilmemiştir. Schmitt ise anayasal yasaları anayasa metniyle sınırlı değil, somut bir toplumsal düzen olarak kabul etmektedir. Bu kapsamda yazar ilk anayasayı hazırlayanların kararlarını halkın iradesi olarak görme eğilimindedir.³¹ Dolayısıyla Schmitt'in

²⁸ Temel mantık aynı olsa da anayasaya aykırı anayasa doktrini her ülkede farklı şekillerde uygulama bulabilmektedir. Örneğin Hindistan'da anayasaya aykırı anayasa değişikliğinin uygulama biçimi “*temel yapı doktrini (the basic structure doctrine)*”dir. Ancak Anayasaya aykırı anayasa değişikliği doktrinini savunan her ülke, önüne gelen her başvuruda temel yapı doktrinini uygulamaya koymamaktadır. Örneğin Malezya, Singapur ve Sri-Lanka'da Mahkemeler, önüne gelen başvurularda bu doktrinin Hindistan'daki uygulaması olan temel yapı doktrinin ülkeler arasındaki tarihsel farklılıklar başta olmak üzere birçok sebep dolayısıyla geçerli olmayacağını savunmuşlardır. Roznai, Unconstitutional Constitutional Amendments, 699-701.

²⁹ Roznai, Unconstitutional Constitutional Amendments, 713. Güner Yaşar, tezinde bu ayrımı anayasa değişikliklerinin esas bakımından denetiminde göz önünde bulundurulmuş maddi sınırların anayasa metinlerinde yer alıp almadığına göre yapmış; açık maddi sınırlar (değiştirilemez maddeler) ve zımni maddi sınırlar şeklinde bir başlıklandırma yapmayı tercih etmiştir. Güner Yaşar, Esas Bakımından Denetim, s. 91-129.

³⁰ Lars Vinx, The Guardian of the Constitution: Hans Kelsen and Carl Schmitt on the Limits of Constitutional Law. (Cambridge University Press, 1995), 10.

³¹ Vinx, Hans Kelsen and Carl Schmitt, 10.

düşünce yapısı aslında yargısal denetimi desteklemese de günümüzdeki yaygın olarak karşımıza çıkan temel yapı doktrini ile benzerlik taşımaktadır. Schmitt, yasama organına bir anayasanın temel yapısını değiştirme yetkisinin verilmesinin, kurucu iktidarı gasp etmek anlamına geleceğini savunmuştur.³² Schmitt'in düşüncesine paralel olarak karşılaştırmalı Anayasa hukuku uzmanı Jaclyn L. Neo, bir anayasayı değiştirme yetkisine sınır getirilmemesinin, o anayasanın temel değerlerinin yok edilmesine izin verebileceğini düşünmektedir.³³

Albert'e göre bir anayasa değişikliği, anayasanın mevcut bir hatasını düzeltmeye ya da mevcut çerçeveyi daha iyi hale getirmeye çalışır.³⁴ Yazara göre, anayasanın temel niteliklerini değiştiren bir anayasa değişikliği anayasal temeli değiştirir ve bu tür anayasa değişiklikleri "*anayasal parçalanma (constitutional dismemberment)*" olarak adlandırılmalıdır. Bu kavram bir anayasayı temel hak ve özgürlüklere, devletin yapısına ve özüne yönelik olan ve basitçe bir değişiklik olarak nitelendirilemeyecek derecede esaslı değişikliklere tabi tutmak ve hatta ortaya yeni bir anayasa koymak anlamına gelmektedir.³⁵

Walter F. Murphy, yasama organının anayasa değişikliği yapma yetkisinin zımni olarak sınırlandırılmasını desteklemiş ve değişiklik kelimesinin Latince "*emendare*" kelimesinden geldiğini, "*düzeltilmek veya iyileştirmek*" anlamına geldiğini, "*bozmak ve yeniden oluşturmak*" anlamına gelmediğini belirtmiştir.³⁶ Murphy, anayasa değişikliklerinin yalnızca mevcut siyasi sistem içinde işlerliği olduğu zaman geçerli olduklarını savunmuştur. Yazara göre, anayasa değişiklikleri yoluyla devletin yönetim şekli bozulamaz ya da yeniden oluşturulamaz.³⁷

³² Lars Vinx, "Carl Schmitt and the Problem of Constitutional Guardianship". İçinde *The Contemporary Relevance of Carl Schmitt*, eds. Matilda Arvidsson, Leila Brännström and Panu Minkkinen, (Routledge, 1995), 34.

³³ Jaclyn L. Neo, "A Contextual Approach to Unconstitutional Constitutional Amendments: Judicial Power and the Basic Structure Doctrine in Malaysia". *Asian Journal of Comparative Law*, 15/1(2020): 69-71.

³⁴ Richard Albert, "Constitutional Amendment and Dismemberment". *Yale Journal of International Law*. 43/1(2018): 1-3.

³⁵ Albert, *Constitutional Amendment*, 4.

³⁶ Walter F. Murphy, "Merlin's Memory: The Past and Future Imperfect of the Once and Future Policy", İçinde *Responding to Imperfection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*, ed. Sanford Levinson, (Princeton University Press, 1995), 117. Benzer yönde Yap "Unconstitutional Constitutional Amendments", 114.

³⁷ Murphy, "Merlin's Memory", 117.

Jacobsohn'a göre ise bir anayasa değişikliği, ilgili hukuk sisteminin anayasacılık temellerine ters düşecek kadar aşırı bir uyumsuzluk içindeyse reddedilmelidir.³⁸ Jacobsohn'un bu düşüncesi mahkemelere aşırı takdir yetkisi vermesi bakımından eleştirilebilir. Çünkü farklı yargıçlar anayasa değişikliğinin anayasallığını farklı şekilde yorumlayabilirler. Buradaki uzlaşma eksikliği ise temel yapı doktrininin belirsizlik özelliğini göstermektedir.³⁹

Temel yapı doktrini esasında sınırsız yasama yetkisine karşı geliştiren bir yöntemdir. Yukarıdaki yazarların fikirlerinin ortak noktası da aslında bir anayasanın ona eşsiz bir kimlik kazandıran bazı temel özelliklerinin olduğu ve temel yapı doktrininin yasama organının bu özellikleri değiştirme yetkisine zımni sınırlar getirdiği şeklinde özetlenebilir.

Bu doktrinin pozitif bir temeli yoktur.⁴⁰ Diğer bir deyişle kavramın ortaya çıktığı Hindistan Anayasası'nda bu anayasanın temel bir yapısının olduğu ve bu yapının değiştirilemez niteliğe sahip olduğuna ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Bunun karşısında Mahkeme kararları, temel yapı doktrininin içeriğinin anlaşılması konusunda yol gösterici olmuştur. Şu ana kadar verdiği kararlarda Hindistan Yüksek Mahkemesi, yaklaşık yirmi ilkeyi anayasanın temel unsurları arasında saymıştır:

“Anayasanın üstünlüğü; hukukun üstünlüğü;⁴¹ Anayasaların başlangıcında belirlenen ilkeler, yargısal denetim;⁴² federalizm, laiklik, egemen, demokratik ve cumhuriyetçi devlet yapısı, yargı bağımsızlığı;⁴³

³⁸ Gary Jeffrey Jacobsohn, “An Unconstitutional Constitution? A Comparative Perspective”, International Journal Of Constitutional Law, 4/3(2006): 485.

³⁹ Temel yapı doktrininin hukuk sistemlerine belirsizlik getirdiğini ve özünde muğlak bir doktrin olduğunu savunan bir çalışma için bkz. Nafiz Ahmed, “The Intrinsic Uncertain Doctrine of Basic Structure”, Washington University Jurisprudence Review, 14/2(2022): 307-340.

⁴⁰ Kemal Gözler, Judicial Review of Constitutional Amendments, (Bursa: Ekin Press, 2008), 95.

⁴¹ Hindistan Yüksek Mahkemesi. Union of India v. K. M. Shankarappa, (2001) 4 LRI 903, par. 7.

⁴² Hindistan Yüksek Mahkemesi. Election Commission of India v. Ashok Kumar, (2000) 3 LRI 1042, par. 17.

⁴³ Hindistan Yüksek Mahkemesi. State of Bihar v. Bal Mukund Sah, (2000) 2 LRI 471, par. 33.

kuvvetler ayrılığı ilkesi, bireyin özgürlüğü, insan onuru ve diğer temel hak ve özgürlüklerin özü⁴⁴ (ölüm cezasından kurtulma özgürlüğü hariç⁴⁵); ulusun birliği ve bütünlüğü;⁴⁶ eşitlik ilkesi;⁴⁷ sosyal ve ekonomik adalet kavramı, temel haklar ve Yönlendirici İlkeler (Directive Principles) arasındaki denge; parlamenter hükümet sistemi; özgür ve adil seçimler.⁴⁸

Görüldüğü üzere Hindistan Yüksek Mahkemesinin temel yapı doktrinin unsurları olarak saydıkları aslında demokrasinin genel özelliklerini içermektedir. Ancak temel yapıyı oluşturduğu ifade edilen bu özelliklerin değiştirilemez olduğuna ilişkin Hindistan Anayasası'nda bir hüküm bulunmamaktadır.

Bir anayasa değiştirilemez madde içermese dahi, anayasayı değiştirme iktidarının anayasanın temel ilke ve kuralları değiştirmesinin mümkün olmaması gerekir. Çünkü açık değiştirilmezlik (değiştirilemez maddeler) ile örtülü değiştirilmezlik (zımnî sınırlar) birbirini karşılıklı olarak destekleyen ve pekiştiren sınırlardır. Esasında değiştirilemez maddeleri, değişiklik yetkisinin sınırlı olduğunu "*onaylayan bir gösterge*" olarak ifade etmek mümkündür. Ancak yine de bu maddeleri anayasa için kapsamlı bir sınırlama listesi olarak da algılamak gerekir. Bu savı desteklemek için ülkemizde verilen kararlar örnek gösterilebilir. Bilindiği üzere 1961 Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Türkiye devletinin bir cumhuriyet olduğunu düzenleyen 1. maddesi, değiştirilemez hüküm olarak belirlenmiştir (m.9). Ancak buna rağmen Anayasa Mahkemesi, 1965 tarihli kararında, 9. maddeyi geniş yorumlayarak, devlet biçiminin değiştirilemez oluşunun zımnen cumhuriyetin niteliklerini (m. 2) ve 1961 Anayasasının özünü de kapsadığına karar vermiştir.⁴⁹ Sonraki kararlarında yine Mahkeme, anayasanın ruhunu ve felsefesini oluşturan belirli ilkelerin bulunduğunu ve anayasa değişikliklerinin denetimi sırasında anayasanın sistemine ve

⁴⁴ Golak Nath v. State of Punjab, 1967 AIR 1643, 1967 SCR (2).

⁴⁵ Mohd Chaman v. State (N.C.T. of Delhi), (2000)11 LRIU 1, par. 10.

⁴⁶ Kesavananda Bharti Sripadagalvaru v State of Kerala (1973) SCR 000.

⁴⁷ Raghunathrao Ganpatrao Etc. Etc vs Union Of India on 4 February, 1993.

⁴⁸ Special Reference No. 1 of 2002 (Regarding Holding of General Elections After Premature Dissolution of a State Legislative Assembly), par. 77.

⁴⁹ Türk Anayasa Mahkemesi. E. 1963/173, K. 1965/40, K.T. 26.09.1965.

tutarlılığına zarar verilip verilmediğini inceleme yetkisi olduğunu tekrarlamıştır.

Temel yapı doktrininin bir hukuk sisteminde uygulanması, anayasa değişikliği yapma yetkisini sınırlandıracaktır. Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır ki, bu teorinin desteklenmesi birçok belirsizliği de beraberinde getirecektir. Bu doktrinin uygulanması ile birlikte, anayasanın temel özelliklerinin neler olduğunu belirleme yetkisi yargıya devredilmektedir. Yukarıda bahsi geçen akademisyenler tarafından sunulan ya da yargı kararlarından çıkarılan bu özelliklerin tam bir listesi yoktur. Dolayısıyla yargı organlarının hangi hüküm ya da ilkeleri “temel” kabul edeceği belli değildir ve yargıçlar her zaman temel yapı listesine ekleme yapmaya devam edebilir.

B. Anwar Hossain Chowdhury Davası ile Temel Yapı Doktrininin Ortaya Konulması

Anwar Hossain Chowdhury davası Bangladeş anayasacılık tarihinin en önemli davası olarak nitelendirilebilir. Bunun en önemli nedenlerinden biri, söz konusu davanın Bangladeş'teki anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminin başlangıcını temsil etmesidir.⁵⁰

Yargıç Chowdhury bu davada, anayasa değişikliği de dahil olmak üzere herhangi bir kanunun anayasaya uygunluğu konusunda karar verme yetkisinin Anayasa'nın 7(2). maddesi uyarınca Yüksek Mahkeme'ye ait olduğunu savunmuştur.⁵¹ Yargıç Chowdhury'nin bu savı daha sonra Yüksek Mahkeme'nin anayasa değişikliklerini iptal ettiği bir dizi davada dayanak bulmuştur.⁵²

Anwar Hossain Chowdhury davasının tarihi arka planı ise şöyledir: Bangladeş'teki İkinci Sıkıyönetim rejimi sırasında (1982-1986) Bangladeş Yüksek Mahkemesi'nin Anayasa Yargısı Bölümü (HCD), çeşitli sıkıyönetim düzenlemeleri ile yedi daimi daireye bölünmüştür. Bu yedi dairenin altısı başkentin dışında yer almıştır. Bu dağılım daha

⁵⁰ Kawser Ahmed, “Misreading or Leapfrogging? SC’s Power to Review Constitutional Amendment”, *The Daily Star* (Dhaka), 22 August 2017. (Erişim Tarihi:13.07.2024). <https://www.thedailystar.net/law-our-rights/scs-power-review-constitutional-amendment-1452340>.

⁵¹ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 150.

⁵² Bangladesh Italian Marble Works Davası, par.135; Siddique Ahmed Davası, par. 242–243; Abdul Mannan Davası, par.614–615; Asaduzzaman Siddiqui Davası, par. 77.

sonra 1988 tarihli Anayasa Değişikliği Yasası (Sekizinci Değişiklik) kapsamında Anayasa'nın 100. maddesinin değiştirilmesiyle resmîyet kazanmıştır.⁵³ Sonuç olarak, bu düzenlemeyle Bangladeş Yüksek Mahkemesinin "birleşik" Yüksek Mahkeme Bölümü yerine yedi daimi daire kurulmuştur. Her dairenin ayrı bir bölgesel yargı yetkisi olmuş ve bu nedenle, bekleyen tüm davalar ilgili bölgesel dairelere aktarılmıştır.⁵⁴ Ardından 1988 tarihli Değişiklik Yasasına (Sekizinci Değişiklik) ve bu yasa uyarınca çıkarılan kurallara itiraz eden iki dava dilekçesi sunulmuştur.⁵⁵ Bu itirazların temel gerekçesi ise, cumhuriyet üzerinde tam yargı yetkisine sahip olan Bangladeş Yüksek Mahkemesi'nin "birleşik" Anayasa Yargısı Bölümünün, herhangi bir anayasa değişikliği ile değiştirilemeyecek veya zarar verilemeyecek olan Anayasa'nın temel bir yapısını oluşturmasıdır.⁵⁶

İtiraz karara bağlanırken yargıçlarının çoğu, Anayasa'nın 100. maddesinde yapılan itiraz konusu değişikliğin geçerliliğini belirlemek için açıkça temel yapı doktrinine dayanmış olsalar da doktrinin ayrıntılı teorik bir açıklamasını yapmamışlardır. Ancak bu haliyle bile yargıçların ifadelerinden doktrinin dayandığı kavramsal öncülleri ortaya çıkarmak mümkün görünmektedir. Örneğin kararda yasama organının, değiştirme yetkisini kullanırken değiştirilemeyecek bazı temel yapıları göz önünde bulundurduğuna dikkat çekilmektedir. Örneğin kararın gerekçesinde Yargıç Ahmed, "Bunlar Anayasa'nın yapısal sütunlarıdır (temel yapılarıdır) ve değişiklik süreciyle değiştirilemezler."⁵⁷ ifadelerini kullanmıştır. Yine Yargıç Ahmed'e göre "Anayasal değişiklik temel yapıların korunmasına tabidir. Bu nedenle Mahkeme, bir değişikliğin sınırını aşması ve Anayasa'nın temel yapısını değiştirmesi halinde o değişikliği geri alma yetkisine sahiptir".⁵⁸ Yargıç Chowdhury ise "Yukarıda belirtilen özelliklerden bazıları Anayasanın temel özellikleridir

⁵³ Mustafa Kamal, Bangladesh Constitutions: Trends and Issues (University of Dhaka, 1994), 92-94.

⁵⁴ Ridwanul Hoque, "The Evolution of the Basic Structure Doctrine in Bangladesh: Reflections on Dr. Kamal Hossain's Unique Contribution." Indian Journal. Constitutional Law 10 (2023): 10.

⁵⁵ Writ Petition Nos 1252 and 1176 of 1988.

⁵⁶ Kamal, Bangladesh Constitutions, 95.

⁵⁷ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 377.

⁵⁸ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 378.

ve *Parlamentonun değiştirme yetkisi ile değiştirilemezler.*⁵⁹ şeklindeki sözleriyle bu kanıyı desteklemiştir. Yargıçların görüşleri bir arada değerlendirildiğinde Anayasa'da yapılan bir değişikliğin, Anayasa'nın temel yapılarının muhafaza edilmesi koşuluyla geçerli olduğu ve buna aykırı olduğuna karar verilmesi halinde geçersiz ilan edilebileceği sonuçları çıkarılabilir. Diğer bir deyişle Bangladeş Anayasasının temel yapılarına aykırı olmadıkları sürece anayasa değişikliklerinin yapılabileceği ifade edilmektedir. Böylece kararda Parlamentonun Bangladeş Anayasasını değiştirme yetkisi, Anayasada herhangi bir değiştirilemez madde bulunmasa dahi zımnen sınırlandırılmış olmaktadır.⁶⁰

Anwar Hossain Chowdhury davasındaki yargıçların bir kısmı, temel yapı doktrinine ilişkin görüşlerini bazı benzetmeler yaparak açıklamışlardır. Örneğin, Yargıç Ahmed Anayasasının temel yapılarını bir binanın sütunlarına benzetirken,⁶¹ Yargıç Chowdhury temel yapılarından Anayasa'nın değiştirilemez dokusu olarak bahsetmiştir.⁶² Bu benzetmelere bakıldığında temel yapılar Anayasa'nın temel ideolojik kavramları olarak görüle de⁶³ kanaatimizce bu yapılar Anayasa'nın olmazsa olmazıdır ve Anayasaya içkin bir durumdadır. Dolayısıyla temel yapılarda yapılacak *"uygunsuz"* bir değişiklik, anayasanın normatif sisteminin tamamen bozulmasına yol açabilecektir.

Anwar Hossain Chowdhury davasındaki yargıçlar, temel yapı doktrininin parti çıkarları uğruna ve demokrasiyi çiğnemek pahasına yapılan anayasa değişiklikleri için etkili bir önlem olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶⁴ Anayasa değişikliklerinin ya Anayasa'daki kusurları gi-

⁵⁹ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 225.

⁶⁰ Barak'a göre, *"temel yapı doktrini"*, Anayasa'nın temel yapısını koruyan zımni bir değiştirilemez maddedir. Barak, "Unconstitutional Constitutional Amendments", 336-338.

⁶¹ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.376.

⁶² Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.152, 166, 195.

⁶³ Ahmed, "What is Actually the Basic Feature Doctrine?", The Daily Star (Dhaka), 5 June 2018, 15. (Erişim Tarihi:14.07.2024), <https://www.thedailystar.net/law-our-rights/what-actually-the-basic-feature-doctrine-1586476>. Ridwanul Hoque bu temel yapıları Anayasasının temel çekirdekleri ve/veya temel anayasal çekirdekler olarak adlandırmıştır. Ridwanul Hoque, "Eternal Provisions in the Constitution of Bangladesh: A Constitution Once and for All" içinde An Unamendable Constitution? Unamendability in Constitutional Democracies, eds. Richard Albert and Bertil Emrah Oder, (Springer, 2018), 195.

⁶⁴ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.377.

dermek ya da birtakım iyileştirmeler yapmaya yönelik olması gerektiğini belirtmişlerdir.⁶⁵ Yargıçların bu düşünceleri, bir anayasa değişikliğinin anayasaya uygunluğu konusunda karar verirken aslında “niteliği” göz önünde bulundurduklarının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu davada yargıçlar Anayasa ve temel yapıların birbiriyle nasıl bir ilişki içinde olduğunu da sorgulamışlardır. Çoğunluk, temel yapıların Anayasaya gömülü olduğunu, bu nedenle de Anayasa'nın ayrılmaz bir parçası olduklarını ifade etmiştir. Buna göre, anayasa değişiklikleri ile temel yapılar arasında herhangi bir uyumsuzluk, Anayasa ile uyumsuzluk olarak kabul edilecektir. Dolayısıyla anayasa değişiklikleri temel yapılarla tutarlı olmadıkları takdirde geçersiz sayılabilecektir.⁶⁶ Aksi düşünce, yani Anayasanın sonradan temel yapılarla uyumlu hale getirilmesi fikri, Anayasayı ve temel yapıları iki ayrı kavram olarak düşünmek anlamına gelir. Bu düşünceye paralel olarak, ister anayasanın herhangi bir maddesi isterse de bir değişiklik hükmü olsun görünüşte temel yapıyla uyumlu görünmüyorsa, bir uyumsuzluk ortaya çıkacaktır. Böyle bir olasılık, Anayasanın orijinal anayasal hükümlerinin incelenmesini bile gerektirecektir. İşte bu durumda Anayasa ülkenin en üstün yasası olmaktan çıkacaktır.⁶⁷ Dolayısıyla yargıçlarının çoğu bu ihtimalin farkında olarak Bangladeş Anayasasının temel yapılarının herhangi bir anayasa üstü veya evrensel değer veya ilkedden değil Anayasanın kendisinden türetildiği yönündeki görüşü benimsemişlerdir.⁶⁸

Anayasa'nın temel yapılarının tanımı meselesi tıpkı Hindistan yargılamasında olduğu gibi bu davada da netleşmemiştir. *Anwar Hossain Chowdhury* davasındaki yargıçların çoğu, temel yapıların Anayasanın herhangi bir hükmünde olmadığını; bunun yerine, temel yapıların Anayasa metninden çıkarılması gerektiği görüşündedirler. Yargıç Ahmed'e göre⁶⁹ “*Anayasanın, yapısal sütunlar olarak kabul edilen bazı temel ilkeler üzerinde durduğu ve bu sütunların yıkılması veya zarar*

⁶⁵ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.378.

⁶⁶ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.254.

⁶⁷ Ahmed, Basic Feature Doctrine, 15.

⁶⁸ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.376.

⁶⁹ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par.254.

görmesi halinde tüm anayasal yapının yıkılacağı konusunda herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Bu sütunlar, anayasal hükümlerin yorumlanması yoluyla tespit edilecektir.” Bu düşünceden yola çıkılırsa örneğin, temel yapı 1. maddenin metni değil, 1. maddede somutlaştırılan üniter cumhuriyet kavramıdır⁷⁰. Buna da 1. madde metninin Anayasanın bütünü bağlamında yorumlanmasıyla ulaşılması gerekecektir. Bu düşünceye göre, 1. madde metni değiştirilebilir; ancak Bangladeş'in üniter bir cumhuriyet olduğu fikri değiştirilemez. Temel yapılar Anayasa metninden çıkarılacağı için, bunların Anayasada belirtildiği şekilde anlaşılması, açıklanması ve uygulanması gerekmektedir.⁷¹

Anwar Hossain Chowdhury davasındaki temel yapıların tanımı yapılmaya da yine tıpkı Hindistan'da olduğu gibi Anayasadaki bazı ilke ve kavramlar temel yapılar olarak kabul edilmiştir. Örneğin Yargıç Ahmed, demokrasi, cumhuriyet, üniter devlet, kuvvetler ayrılığı, yargı bağımsızlığı, temel haklar ve benzerlerini temel yapılar olarak kabul etmiş ve Anayasa'da bu yönde açık bir engel olmamasına rağmen Anayasa'nın cumhuriyeti monarşiye dönüştürmek, demokrasiyi oligarşiyle değiştirmek veya yargıyı ortadan kaldırmak için değiştiremeyeceğini ifade etmiştir.⁷² Yargıç Chowdhury ise, Anayasanın Parlamento'ya yasama yetkisi ile donattığını ve kendisinin bu yetkilerden kaçınmak için anayasayı değiştiremeyeceğini ifade etmiştir.⁷³

Özetle, *Anwar Hossain Chowdhury* davasında iki yönlü bir temel yapı doktrini karşımıza çıkmaktadır. Bir taraftan temel yapılar Anayasanın değişmez ideolojik çekirdeği olarak tanımlanmakta; diğer taraftan herhangi bir anayasa değişikliğinin bu temel yapılarla esas (içerik) olarak uyumlu olup olmadığının belirlenmesi için yargısal denetim yapılmaktadır. İşte “*maddi uygunluk testi*” denilen uygulamada iki aşamalı bu inceleme yapılmaktadır. İlk önce Anayasa'nın temel yapıları tespit edilmekte, ardından söz konusu anayasa değişikliğinin bu temel yapılarla uyumlu olup olmadığı denetlenmektedir. Bir benzetme yapılmak istenirse, *Anwar Hossain Chowdhury* davasında uygula-

⁷⁰ Bangladeş Anayasa, madde 1: “*Bangladeş, Bangladeş Halk Cumhuriyeti olarak bilinecek üniter, bağımsız, egemen bir Cumhuriyettir*”.

⁷¹ Ahmed, Basic Feature Doctrine, 15.

⁷² Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 377.

⁷³ Anwar Hossain Chowdhury Davası, par. 255.

nan inceleme yöntemi bir yapboz yapmak gibidir. Anayasanın tamamı bir yapboz olarak düşünülürse, her bir hükmü bir yapboz parçasına benzetilebilir. Mevcut bir yapboz parçasını değiştirmek için, yeni parçanın resme sadece tam olarak değil, aynı zamanda tatmin edici bir şekilde uyması gerekir. Eğer yeni yapboz parçaları eklenecekse, bunlar mevcut yapboz resminde herhangi bir anormallik yaratmamalı, aksine onu tamamlamalıdır.⁷⁴

Anwar Hossain Chowdhury davasında uygulanmaya başlanan temel yapı doktrini, daha sonra başka yargılamalarda da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 2012 tarihli *Abdul Mannan* davasında⁷⁵ yargıçlar, demokrasi ve parlamenter hükümet sistemini Anayasanın temel yapıları olarak kabul etmiş; Anayasa'daki geçici hükümete ilişkin hükümlerin bu temel yapılara olumsuz etkisini tartışmıştır. Özellikle Yargıç Sinha itiraz edilen On Üçüncü Değişikliğin Anayasa'nın temel yapılarıyla hem teorik hem de işlevsel olarak uyumsuz olduğunu ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır.⁷⁶ On Üçüncü Değişik ile Anayasa'ya dahil edilen geçici hükümet sisteminin, parlamenter hükümet sisteminin aksine bir tür başkanlık sistemi getirdiğini öne sürmüştür. Bu dava da *Anwar Hossain Chowdhury* davası gibi temel yapı doktrininin uygulanmasına iyi bir örnek olarak gösterilebilir.

III. TEMEL YAPI DOKTRİNİNDEN TEMEL HÜKÜMLERE GEÇİŞ UYGULAMASI: 7B MADDESİNİN GETİRİLMESİ

Anayasalarda somut olarak yazan değiştirilemez maddeler,⁷⁷ anayasanın değiştirilmesi aşamasında türev kurucu iktidara getirilen “maddi sınırlar”, “içerik sınırları” ya da “değişikliğin içeriğine (konusuna) dair sınırlar” olarak da ifade edilebilir.⁷⁸ Bu şekilde adlandırılan

⁷⁴ Jacobsohn, bir anayasa değişikliğini bir hikâyeye eklenen yeni bir bölüm olarak görmektedir. Yazar yapılan değişikliğin mevcut hikâyeye olan uyumluluğunun, hikâyenin niteliği ve kalitesinin belirlenmesinde önemli bir faktör olduğunu düşünmektedir. Jaconsohn, *Unconstitutional Constitution*, 460.

⁷⁵ *Abdul Mannan Khan v Bangladesh* [2012] 64 DLR (AD) 169.

⁷⁶ *Abdul Mannan Khan Davası*, par. 1223-1231.

⁷⁷ Daha önce de ifade edildiği gibi Anayasalarda “somut” olarak yazan değiştirilemez maddelerin yanında açıkça yazılı olmayan bazı ilkeler de zımni (örtülü) maddi sınır kapsamında değerlendirilmektedir. Bkz. dipnot 12.

⁷⁸ Kemal Gözler, *Kurucu İktidar*. 2. Baskı. (Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım, 2016), 145-150; Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım*, 6. Baskı, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023), 217-218.

değiştirilemez maddeler, anayasanın çekirdeğini sağlamlaştıran; insan onuru, hukukun üstünlüğü, anayasanın üstünlüğü, bireysel özgürlükler ve kuvvetler ayrılığı gibi anayasacılığın temel ilkelerini korumayı da amaç edinen hükümlerdir.⁷⁹

Değiştirilemez maddeler Anayasa hukuku literatüründe, “*değişmez hükümler*”,⁸⁰ “*değiştirilemez hükümler*” (*unamendable provisions*), “*sonsuzluk hükmü*” (*eternity-eternal clause*),⁸¹ “*taşlaşmış hükümler*” (*cláusulas pétreas*)⁸² ve “sağlam, kalıcı, *yerleşik, yerleşmiş hükümler*” (*entrenchment clauses*)⁸³ gibi nitelendirmelerle de ifade edilmektedir.

⁷⁹ Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments*, 657.

⁸⁰ Köybaşı, “Anayasalarda Değişmezlik, Değişmez Maddelerin Teorisi ve Pratiği” adlı doktora tezinde, “*değişmez madde*” ifadesini kullanmayı uygun görmüştür. Serkan Köybaşı, “Anayasalarda Değişmezlik Değişmez Maddelerin Teorisi ve Pratiği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2013). Bu ifadeyi aynı şekilde kullanan bir diğer yazar için bkz. Süheyl Batum, *Anayasa ve İnsan. 99 Soruda Çağdaş Anayasa*. 3. Baskı. (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011), 169 vd.

⁸¹ Bazı yazarlar değiştirilemez maddeleri ifade ederken “*sonsuzluk hükmü*” (*eternity-eternal clause*)” ifadesini kullanmaktadır. Bangladeş Anayasası’ndaki değiştirilemez maddelerden bahsederken de bu ifade kullanılmaktadır. Bu ifadeyi kullanan yazarlara göre bir anayasaya sonsuzluk hükmünün getirilmesi ile bir ulusun kimliğinin ve kurucu amaçlarının, çoğunluğun isteklerine göre değiştirilmesi “*sonsuzluk*” engellenmiş olmaktadır. Hoque, *Eternal Provisions*, 195-229; Andrew Friedman, “Dead Hand Constitutionalism: Honduras and the Danger of Eternity Clauses in New Democracies”, *Mexican Law Review*. 4/1(2011): 77-96; Ulrich K. Preuss, “The Implications of Eternity Clauses: The German Experience”, *Israel Law Review* 44/3(2011): 429-448; Joel Colón-Ríos, “Beyond Parliamentary Sovereignty and Judicial Supremacy: The Doctrine of Implicit Limits to Constitutional Reform in Latin America”. *Victoria University Wellington Law Review*. 44(2013): 521-534.

⁸² Brezilya’da bu hükümlerin katılıklarını ifade etmek için kendi terminolojilerinde “*cláusulas pétreas*” ifadesi kullanılmaktadır. Hubner Mendes, “Judicial Review of Constitutional Amendments in the Brazilian Supreme Court”. *Florida Journal of International Law*. 17/3(2005):451. Ülkede terim İngilizce ifade edilmek istendiğinde “*stone clauses*” ya da “*petrous clauses*” ifadeleri tercih edilmektedir. Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments*, 129. Brezilya’da, değiştirme yetkisine ilişkin açık maddi sınırlar yaygın olarak “*taşlaşmış maddeler*” olarak adlandırılır, çünkü yazarlara göre “*taşlaşmış*” ifadesi bu hükümlerin karşılığı olabilecek en iyi sözcüktür. Jairo Lima and Celemín, Andrea. “Unconstitutional Constitutional Amendments: A Comparative Analysis Between Brazil and Colombia”. *Aspectos Políticos e Históricos do Constitucionalismo*. 3(2019):129.

⁸³ Bu terim, değiştirilemez maddeler için kullanılan en yeni terimlerden biridir. Mazzone, Jason Mazzone, “Unamendments”. *Iowa Law Review*. 90/5(2005):1818; Richard Albert, “Constitutional Handcuffs”. *Arizona State Law Journal*. 42(2010):666; Michael Hein, “The Least Dangerous Branch? Constitutional Re-

Bangladeş Anayasasının ilk hali değiştirilemez hüküm içermiyordu. 2011’te yapılan On Beşinci Değişiklikle Bangladeş Anayasasına oldukça kapsamlı bir “sonsuzluk hükmü (7B maddesi)” getirildi.⁸⁴ Yukarıda ayrıntılı bir şekilde ifade edildiği gibi, bu hüküm getirilmeden uzun zaman önce, 1989’da Bangladeş Yüksek Mahkemesi *Anwar Hossain Chowdhury* davasında “temel yapı doktrini” fikrini ortaya atarak, Parlamento’nun Anayasa’nın temel yapısını bozacak şekilde bir değiştirme yetkisi kullanamayacağına hükmetmiştir.

Doktrinde açık değiştirilemezlik (explicit unamendability)⁸⁵ olarak adlandırılan “Anayasanın Temel Hükümleri Değiştirilemez” başlıklı 7B maddesi şöyledir:

“Anayasa’nın 142. maddesinde yer alan herhangi bir hükme bakılmaksızın, Başlangıç, I. Kısımın tüm maddeleri, II. Kısımın tüm maddeleri, IXA Kısımının hükümlerine tabi olarak III. Kısımın tüm maddeleri ve XI. Kısımın 150. maddesi de dahil olmak üzere Anayasa’nın temel yapılarına ilişkin maddelerin hükümleri ekleme, değiştirme, ikame, yürürlükten kaldırma veya başka herhangi bir yolla değiştirilemez.”

7B maddesi, Başlangıç, I, II. ve III. Kısımlar, 150. madde ve Anayasa’nın temel yapılarına ilişkin diğer tüm hükümlerin ekleme, değiştirme, ikame, yürürlükten kaldırma veya başka herhangi bir yolla değiştirilemeyeceğini öngörmektedir.⁸⁶ Değiştirilemez hükümlere sahip diğer anayasaların aksine Bangladeş Anayasası, değişiklik kurallarından etkilenmeyen herhangi bir ilke veya çekirdek bir hak belirtmek yerine, “sonsuzluk hükmü”nde uzun bir liste sıralamaktadır. Buna göre Anayasa’nın 7B maddesi devletin dört yüksek idealini içermektedir: Başlangıç hükmü, devlet politikasının tüm ilkeleri, temel hak ve özgürlüklerin tümü ve anayasanın temel yapısına ilişkin tüm maddeler.

view of Constitutional Amendments in Europe”. İçinde Court, Politics and Constitutional Law: Judicialization of Politics and the Judiciary, Ed. Martin Belov (Routledge, 2019):226-242; Michael Hein, “Do Constitutional Entrenchment Clauses Matter? Constitutional Review of Constitutional Amendments in Europe”. International Journal of Constitutional Law. 18/1(2020):78-110.

⁸⁴ Bangladeş’te olduğu gibi, Belçika, Kamboçya, Kolombiya, Fransa, Guatemala, Endonezya, Peru ve Romanya’da da “sonsuzluk hükümleri” anayasa değişiklikleri yoluyla kabul edilmiştir.

⁸⁵ Roznai, Unconstitutional Constitutional Amendments, 713.

⁸⁶ Hoque, Eternal Provisions, 215-216.

Görüldüğü üzere 7B maddesi bir yandan Anayasa'nın büyük bir bölümünü değiştirilemez ilan ederek türev kurucu iktidarın yetkisini oldukça sınırlandırmış; bir yandan da yargısal yorum yoluyla getirilen zımnî sınırların bir kısmını düzenleme altına almıştır.⁸⁷ Bangladeş Anayasasında yapılan On Beşinci Değişiklik, temel normları anayasa-da güvence altında alması bakımından oldukça faydalı görünse de söz konusu maddenin kötüye kullanılması ihtimali Bangladeş hukuk sistemini despotik bir rejime dönüştüreceği endişesi yaratmaktadır.⁸⁸ Dolayısıyla Anayasa değişikliği yetkisine sınır getirme fikri esasen dünya genelinde kabul gören ve başarılı olarak da gösterilen bir fikir olsa da,⁸⁹ bu denli geniş kısıtlama getirilmesi Bangladeş'te anayasacılık açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır.⁹⁰

7B maddesi, yalnızca temel anayasal ilkeleri ve Cumhuriyetin karakterini değiştirilemez kılmak yerine, Anayasanın neredeyse üçte birini oluşturan, toplamda 52 maddeden oluşan alışılmadık derecede uzun bir dizi hükmü değiştirilemez hale getirmektedir. Ayrıca, temel yapılar tek tek belirlenmeden maddede "*Anayasanın temel yapılarına ilişkin madde hükümlerinin*" değiştirilemez hale getirilmesi fazlasıyla radikal bir yeniliktir. Temel yapılara ilişkin bu aşırı esnek ve geniş düzenleme, fikir birliğine dayanmayan herhangi bir anayasa değişikliğinin geçerliliği konusunda siyasi çıkmaza yol açabilir. Portekiz Anayasasının neredeyse benzer bir örneği dışında⁹¹, dünyada başka hiçbir anayasa bu kadar geniş bir değiştirilemez maddeye yer vermemiştir.

⁸⁷ Hoque, *Eternal Provisions*, 215-216.

⁸⁸ Isfar Tehami "A Critical Analysis of the Impacts of Article 7B of the Constitution Over Constitutionalism in Bangladesh", (5 July 2023), 29, (Erişim Tarihi: 15.07.2024), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4656048.

⁸⁹ Roznai, *Unconstitutional Constitutional Amendments*, 719.

⁹⁰ Tehami, "The Impacts of Article 7B", 1.

⁹¹ Portekiz Anayasası'nın 288. maddesine göre Anayasa'da değişiklik yapan kanunlar şu konularla sınırlandırılmıştır (Değişikliğin sınırlandırıldığı konular):

"Anayasada değişiklik yapan kanunlar şunlara saygı gösterir: a) Ulusal bağımsızlık ve Devletin birliği; b) Yönetim şeklinin Cumhuriyet olması; c) Kilise ve Devlet arasındaki ayırım; d) Vatandaşların hakları, özgürlükleri ve teminatları; e) İşçilerin, işçi komiteleri ve sendikaların hakları; f) Üretim araçlarının mülkiyetine, kamu, özel ve kooperatif ve sosyal sektörlerin sahip olması; g) Karma ekonomi çerçevesinde var olan ekonomik planlara olan gereksinim; h) Egemenlik yetkisi kullanan organların, özerklik bölgesi organlarının ve yerel yönetim organlarının seçikle gelen görevlerine genel, gizli ve periyodik seçikle atamalar; ve nispi temsil sistemi; i) Siyasi parti-

Söz konusu hükmün tasarımı, genellikle federalizm, cumhuriyetçilik, resmi din gibi devletlerin kimliğine ilişkin ilkeleri korumayı amaçlayan değiştirilemez maddelere ilişkin küresel uygulamalardan keskin bir sapma olarak değerlendirilebilir.⁹² Zira söz konusu “*sonsuzluk hükmü*”, Anayasa’nın neredeyse tamamını değiştirilemez hale getirmektedir. Bunun yanında 7B maddesi, değiştirilemez maddelerin “*temel anayasal değerleri ifade etmek*” ve “*sağlamlaştırmak*” gibi işlevlerini⁹³ gerçekleştiremeyen bir yapıdadır. Değiştirilemez maddelere ilişkin faydalı bir ayırım yapan Friedman, bu işlevlerin gerçekleşmesi için var olması gerektiğini düşündüğü üç içerikten bahsetmektedir: Birinci tip, Türk ve Alman anayasalarında olduğu gibi “*hükümetin karakteri*”ne ilişkin bir cümle, ikinci tip “*Anayasanın ruhu ve ilkelerine ilişkin*” bir cümle, üçüncü tip ise “*ülkenin karakterine ilişkin*” bir cümledir.⁹⁴ 7B maddesi bu üç türün hepsini karşılıyor gibi görünse de aslında bunların hiçbirisiyle tam olarak ilgili değildir. Aksine, meşruiyet kaybı barındıran, *sui generis* bir sonsuzluk maddesidir.⁹⁵

Özetle *Anwar Hossain Chowdhury* davasında yargıçlar, Anayasa'nın temel yapılarına zarar vermedikleri sürece anayasal hükümlerde değişiklik yapılmasına izin verilebileceğini belirtmişler; Anayasa'nın herhangi bir hükmünün değiştirilmesi konusunda mutlak bir yasak getirmemişlerdir. Buna karşılık 7B maddesinde Anayasanın belirli hükümlerini temel yapılar olarak tanımlamakta ve korunan bu hükümlerden herhangi birinde değişiklik yapılmasının her ne şekilde olursa olsun kesinlikle yasak olduğu öngörülmüştür. Diğer bir deyişle 7B maddesi

ler ve demokratik muhalefet hakkını da içeren çoğul ifade ve siyasi örgütlenme; j) Egemenlik yetkisini kullanan organların ayrılığı ve birbirine bağımlılığı; l) Hukuk kurallarının anayasaya pozitif uygunluk ve ihmal yönünden aykırılık incelemesine tabiliği; m) Mahkemelerin bağımsızlığı; n) Yerel yönetimlerin özerkliği; o) Azor adaları ve Madeira takımadalarının siyasi ve idari özerkliği”.

Bunun yanında 289. madde (Değişikliğin sınırlandığı durumlar) Sıkıyönetim veya olağanüstü hal sırasında Anayasayla ilgili hiçbir değişiklik yapılamayacağını öngörmektedir.

⁹² Devletlerin Anayasal kimlik oluşumuna ilişkin bir değerlendirme için bkz. Gary J. Jacobsohn, “The Formation of Constitutional Identities”, İçinde *Comparative Constitutional Law*, eds. Ginsburg Tom, Dixon Rosalind, (Edward Elgar Publishing, 2011), 129-142.

⁹³ Richard Albert “The Expressive Function of Constitutional Amendment Rules”, *McGill Law Journal*, 59/2(2013): 225.

⁹⁴ Friedman, “Dead Hand Constitutionalism”, 77-79.

⁹⁵ Hoque, *Eternal Provisions*, 215.

temel yapılar kavramını Anayasa metnine aktarmıştır. Doktrinde bu uygulama “temel hüküm doktrini” olarak adlandırılmaktadır.⁹⁶

Görünen o ki 7B maddesi, Bangladeş Anayasasında gelecekte yapılacak değişikliklerin denetim yönteminde önemli değişiklikler getirmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere, *Anwar Hossain Chowdhury* davasında temel yapı doktrini adı altında anayasa değişikliklerinin geçerliliğinin belirlenmesi için bir “*maddi uygunluk testi*” ortaya konmuştur. 7B maddesinin getirilmesiyle ise, Bölüm I, II ve III, Madde 150 ve Anayasa'nın temel yapılarına ilişkin hükümlerde yapılacak her türlü değişiklik, Parlamento'nun bu tür değişiklikleri kabul etmesi halinde yetkisini aşacağı gerekçesiyle geçersiz olacaktır. Sonuç olarak, Mahkeme'nin görevi, söz konusu değişikliğin 7B maddesinin koruması altında bulunan anayasal hükümlerden herhangi birini değiştirip değiştirmediğini tespit etmek olmuştur. Temel yapı doktrininin aksine, 7B maddesi bu nedenle kendi kapsamına giren bir anayasa değişikliğinin herhangi bir “*maddi uygunluk testi*”ne tabi tutulması ihtiyacını ortadan kaldırmış görünmektedir. Esasında 7B maddesi içerik olarak temel yapı doktrine yasal bir dayanak gibi görünse de anayasa değişikliklerinin denetiminde yıllardır hâkim temel yapı doktrini uygulamasının gücünü azaltmış durumdadır.

IV. 15. DEĞİŞİKLİK SONRASI ANAYASA DEĞİŞİKLİKLENİN DENETİMİ: ASADUZZAMAN SIDDIQUI DAVASI

Asaduzzaman Siddiqui davası,⁹⁷ Anayasanın 7B maddesi, bir diğer ifade şekliyle “temel hüküm doktrini” uygulanarak görülen ilk davadır. Bu davada on altıncı anayasa değişikliğinin geçerliliği denetlenirken “*maddi uygunluk testi*” yerine 7B maddesini ölçü alınarak farklı bir inceleme yöntemi benimsemiştir. Bu yöntemi incelemeye geçmeden önce davanın arka planındaki süreci özetlemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1972 Bangladeş Anayasasının ilk halinde, Yüksek Mahkeme yargıçlarının görevden alınmasına ilişkin parlamenter bir mekanizma öngörülmekteydi. Buna göre Yüksek Mahkeme yargıçlarından birinin kanıtlanan kötü davranışı veya yetersizlik gibi gerekçelerle görevden

⁹⁶ Ahmed, *Judicial Review*, s. 276.

⁹⁷ *Bangladesh v Asaduzzaman Siddiqui* (2017) CLR (AD) (Spl) 1, (Erişim Tarihi: 17.07.2024), https://supremecourt.gov.bd/resources/documents/783957_WP_9989of2014.pdf.

alınabilmesi için Parlamento üye tamsayısının en az üçte ikisinin onayı gerekiyordu (m.96/2). 1975 yılında yapılan dördüncü anayasa değişikliği (Dördüncü Değişiklik) ile bu tür sebeplerle yargıçları görevden alma yetkisi Cumhurbaşkanı'na verilmiştir. “Yüksek Yargı Kurulu” ise ilk olarak İkinci Sıkı Yönetim İlanı (Onuncu Değişiklik) (1977) ile hakimlerin görevden alınmasına yönelik bir mekanizma olarak Anayasa'ya dahil edilmiştir. 1979 yılında yapılan “Beşinci Değişiklik” ise, İkinci Sıkıyönetim İlanının geçerli olduğunu onaylamak ve yeniden teyit etmek üzere kabul edilmiştir. 2010 yılında ise, *Bangladesh Italian Marble Works Ltd.* davasında Bangladeş Yüksek Mahkemesi'nin Anayasa Yargısı Bölümü (HCD) tarafından 1979 tarihli Anayasa Değişikliği Yasası'nın (Beşinci Değişiklik) Anayasaya aykırı olduğuna karar verilmiştir. Ancak Temyiz Bölümü (AD), Meclis'in herhangi bir hukuki sonuçla karşılaşmaması ve Anayasada gerekli değişiklikleri yapabilmesini için, Yüksek Yargı Kuruluna ilişkin hükümleri 31 Aralık 2012 tarihine kadar geçici olarak askıya almıştır.⁹⁸ Kısa bir süre sonra, 2011 tarihli Anayasa Değişikliği Yasası (On Beşinci Değişiklik) ile diğer hususların yanı sıra, Yüksek Yargı Kurulu yeniden kurulmuştur. Aynı değişiklikte Meclis, Anayasa'nın çok sayıda hükmünde değişiklik yapılmasını açıkça yasaklayan 7B maddesini de kabul etmiştir. 2014 yılında Parlamento, Yüksek Yargı Kurulu yerine Yüksek Mahkeme yargıçlarının görevden alınmasına ilişkin parlamenter mekanizmayı yeniden tesis eden 2014 Anayasa Değişikliği Yasasını (On Altıncı Değişiklik) kabul etmiştir. Aynı yıl, avukat Asaduzzaman Siddiqui, söz konusu anayasa değişikliğinin anayasaya aykırı olduğuna ilişkin bir başvuru yapmıştır. Bu başvuru sonucunda Bangladeş Yüksek Mahkemesi'nin Anayasa Yargısı Bölümü, Yüksek Yargı Kurulu'nun yeniden kurulması sonucunu doğuran ihtilafli On Altıncı Değişikliği iptal etmiştir.⁹⁹ Bangladeş Hükümeti tarafından Anayasa Yargısı Bölümünün kararına karşı yapılan temyiz başvurusu reddedilmiştir. Temyiz kararına verilen itiraz dilekçesi halen Temyiz Dairesi önünde beklemektedir.¹⁰⁰ Temyiz Dairesi'nden Baş Yargıç Singa'nın görüşleri Mahkeme'nin bu konudaki yaklaşımını yansıtmaktadır.

⁹⁸ *Bangladesh v Bangladesh Italian Marble Works Ltd and Others*, Civil Review Petition Nos. 17–18 of 2011.

⁹⁹ [2016] 8 ALR (HCD) 161, Writ Petition No. 9989 of 2014, Judgment delivered on 5 May 2016.

¹⁰⁰ Civil Review Petition No. 751 of 2017.

Baş Yargıç Sinha'ya göre yargının bağımsızlığı Anayasa'nın temel bir yapısıdır ve Yüksek Yargı Kurulu'nu somutlaştıran 96. madde yargının bağımsızlığı kavramını güçlendirmektedir. Yargıç'a göre 7B maddesi Anayasa'nın temel yapılarına ilişkin hükümlerin değiştirilmesini yasakladığı, On Altıncı Değişiklik de 7B maddesini ihlal ederek Anayasa'nın temel bir yapısını somutlaştıran 96. maddeyi (Yüksek Yargı Kurulunu düzenleyen madde) değiştirdiği için anayasaya aykırıdır.

Burada dikkat çeken bir başka husus ise, 2012 tarihli *Abdul Mannan* davasından farklı olarak, *Asaduzzaman Siddiqui* davasında temel yapı doktrininin bir uzantısı olarak “*maddi uygunluk testini*” uygulanmamış olmasıdır¹⁰¹. Bunun yerine Mahkeme Anayasanın 7B maddesinin lafzi yorumuna dayanmıştır. Halbuki *Abdul Mannan* davası görüldüğü dönemde de 7B maddesi yürürlükte; ancak Mahkeme *Asaduzzaman Siddiqui* davasında somut anayasa hükmünü göz önünde bulundurmaya tercih etmiştir. Bu durum Mahkemenin anayasa değişikliklerinin denetim yöntemini değiştirmesinin ilk örneği olarak gösterilebilir.

SONUÇ

Anayasayı değiştirme yetkisine sınır getirilmesi, Anayasanın varlığını korumak için oldukça iyi bir fikirdir. Dünya çapında da ilgi gören bu fikir, anayasa değişikliklerinin yargısal denetime tabi tutulmasında etkili olmuştur. Diğer ülkelerde olduğu gibi Bangladeş'te de anayasa değişikliklerine sınır getirme ve yargısal denetim hukuk sisteminin temel normlarını korumak amacıyla benimsenen uygulamalardır. Ancak Bangladeş'in diğer ülke uygulamalarından farkı, öncelikle zımni sınırlar fikrinin benimsenip temel yapı doktrininin uygulanması, yıllar sonra ise geniş kapsamlı bir değiştirilemez madde getirilerek bir önceki uygulamanın saf dışı bırakılmasıdır.

Bangladeş'te görülen *Anwar Hossain Chowdhury* davası, temel yapı doktrininin, bir anayasa değişikliğinin Anayasaya esas (içerik) bakımından uygunluğunun belirlenmesinde normatif bir araç olarak

¹⁰¹ Ahmed, *Judicial Review of Constitutional Amendments*, 12.

ortaya koymuştur. Bu dava içtihadî açıdan Bangladeş Anayasasındaki anayasa değişikliklerinin yargısal denetimi tarihinde bir doruk noktasına işaret etmektedir.

Anwar Hossain Chowdhury davası ile ortaya konulan temel yapı doktrininin Anayasa metninde yer almayışı, bu uygulamanın ilgili hukuk sistemlerinde belirsizlik yaratmaktadır. Bununla birlikte temel yapı doktrininin bir anayasayı sık sık yapılacak değişikliklerden koruyarak istikrar sağlayacağı da düşünülebilir. Ancak bu doktrini kullanarak karar veren mahkemeler, kendi anayasalarının temel yapısını hangi kural ve/veya ilkelerin oluşturduğunu tam olarak belirtmemiştir. Anayasaların temel yapılarına ilişkin kapsamlı bir listenin bulunmaması nedeniyle, hangi hüküm ve ilkelerin temel yapının bir parçası olduğu belirsizliğini korumaktadır. Kapsamlı bir listenin olmaması, vatandaşların ve yasama organı üyelerinin temel yapı doktrini kullanarak hangi anayasa değişikliklerinin mahkemeler tarafından iptal edileceğini tahmin etmelerini imkânsız hale getirmektedir. Temel yapı doktrininin getirmiş olduğu belirsizlik, kuvvetler ayrılığı ilkesini çevreleyen mevcut belirsizliğin yükünü de artırmaktadır. Kuvvetler ayrılığı ilkesi doğası gereği muğlaktır ve bu nedenle en çok tartışılan anayasal ilkedir. Yargı, yasama organı tarafından yapılan bir anayasa değişikliğini anayasada açıkça belirtilmeyen bir doktrine dayanarak iptal ettiğinde, kuvvetler ayrılığı ilkesinin ihlal edilip edilmediği sorusu ortaya çıkacaktır.

Bangladeş Anayasasında yapılan On Beşinci Değişikle getirilen ve içerik bakımından son derece geniş olan 7B maddesi, Anayasa'nın çok büyük bir bölümünü fiilen değiştirilemez hale getirmiştir. İlk etapta ülkede anayasa değişikliklerinin yargısal denetiminde temel yapı doktrini ile yaşanan belirsizliğin kalktığı düşünülebilir. Ancak bu yeni düzenleme ülkenin anayasasını yaşayan bir anayasa olmaktan çıkarıp neredeyse kalıcı hale getirmiştir. Bangladeş'te yasama organının gelecek nesillerin elini kolunu bağlayacak nitelikte böylesine geniş içerikli bir maddeyi oluşturma konusundaki düşüncesini anlamak güçtür. Çoğu ülkede olan ülkenin ulusal kimliğini koruma için atılan bu adım, Bangladeş'te aşırı bir noktaya ulaşmıştır. Bu denli geniş içerikli bir değiştirilemez maddenin demokratik değerleri pekiştirmeyi mi amaçladığı yoksa kendisinin başlı başına anti-demokratik bir nitelik taşıdığı konusu cevabını bulamadığımız sorulardandır.

7B maddesi Parlatentonun Anayasayı değiştirme yetkisini büyük ölçüde kısıtladığı için ciddi şekilde sorgulanabilir. Bu durum, genel olarak Parlamento'nun Anayasa'nın "temel yapılarını korumak kaydıyla" değişiklik yapma yetkisini onaylayan *Anwar Hossain Chowdhury* davasına ters düşmektedir. Çünkü 7B maddesi, gelecekte yapılacak değişikliklerin geçerliliğini belirlemeye yönelik yargısal denetim yöntemini değiştirmiş ve temel yapı doktrininin uzantısı olan "maddi uygunluk testi"nden vazgeçmesine zemin hazırlamıştır. Asaduzzaman *Siddiqui* davasında 7B maddesinin göz önünde bulundurularak yargılama yapılması ise, bu değişimi kanıtlamaktadır. *Asaduzzaman Siddiqui* davasının özünde ise Yüksek Mahkeme yargıçlarının görevden alınması için anayasal olarak geçerli bir mekanizma seçilmesi yatsa da karar bunun ötesine geçen ve toplum genelinde hareketli hukuki ve siyasi tartışmalara yol açan bir etki bırakmıştır.

7B maddesinin Anayasaya eklenmesiyle, Bangladeş Anayasa yargısının adeta "yaratıcılığını" kullanmasının engellendiği söylenebilir. Ancak 7B maddesinde yer alan "Anayasanın temel yapılarına ilişkin madde hükümlerinin değiştirilemez olduğu" ifadesi ile temel yapı doktrininin "muğlaklık" zelliğini tamamen ortadan kalkmadığı görülmektedir. Hatta bu ifade dolayısıyla 7B maddesi geniş yorumlandığında tüm Anayasa'nın değiştirilemez hale gelme tehlikesi her zaman olacaktır.

Sonuç olarak 7B maddesi ile Bangladeş Anayasası'na açıkça bir değiştirilemezlik hükmü getirilmiştir. Bangladeş Yüksek Mahkemesi, ileride anayasa değişikliklerinin geçerliliğinin denetimi söz konusu olduğunda bu maddeyi dikkate almak zorundadır. Başka bir deyişle, 7B maddesi Anayasa'da var olduğu sürece anayasa değişikliklerinin geçerliliğinin belirlenmesinde Mahkeme için önem arz etmeye devam edecektir.

YAZAR BEYANI	
Mali Destek/ Teşekr Beyanı:	Bulunmamaktadır.
Yazarların Katkıları	Eserin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.
ıkar atışması/Ortak ıkar Beyanı	Yazar tarafından herhangi bir çıkar atışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.
Etik Kurul Onayı:	Gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed, Kawser. "Misreading or Leapfrogging? SC's Power to Review Constitutional Amendment", *The Daily Star (Dhaka)*, 22 August 2017. (Erişim Tarihi:13.07.2024). <https://www.thedailystar.net/law-our-rights/scs-power-review-constitutional-amendment-1452340>.

Ahmed, Kawser. "What is Actually the Basic Feature Doctrine?". *The Daily Star (Dhaka)*. 5 June 2018. 15. (Erişim Tarihi:14.07.2024). <https://www.thedailystar.net/law-our-rights/what-actually-the-basic-feature-doctrine-1586476>.

Ahmed, Kawser. "Revisiting Judicial Review of Constitutional Amendments in Bangladesh: Article 7B, the Asaduzzaman Case, and the Fall of the Basic Structure Doctrine". *Israel Law Review*. 56(2023): 263-287.

Ahmed, Nafiz. "The Intrinsically Uncertain Doctrine of Basic Structure". *Washington University Jurisprudence Review*. 14/2(2022):307-340.

Albert, Richard. "Nonconstitutional Amendments". *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*. 22/1(2009): 5-47.

Albert, Richard. "Constitutional Handcuffs". *Arizona State Law Journal*. 42(2010): 664-715.

Albert, Richard. "The Expressive Function of Constitutional Amendment Rules". *McGill Law Journal*. 59/2(2013): 225-281.

Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku Genel Kısım*. 6. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2023.

Barak, Aharon. "Unconstitutional Constitutional Amendments". *Israel Law Review*. 44/3(2011): 321-341.

Batum, Süheyl. *Anayasa ve İnsan*. 99 Soruda Çağdaş Anayasa. 3. Baskı. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011.

Carlos, Bernal. "Unconstitutional Constitutional Amendments in the Case Study of Colombia: An Analysis of the Justification and Meaning of the Constitutional Replacement Doctrine". *International J of Constitutional Law*. 11/2(2013): 339-357.

Colón-Ríos, Joel. "Beyond Parliamentary Sovereignty and Judicial Supremacy: The Doctrine of Implicit Limits to Constitutional Reform in Latin America". *Victoria University Wellington Law Review*. 44(2013): 521-534.

Dixon, Rosalind and Landau, David. "Transnational Constitutionalism and a Limited Doctrine of Unconstitutional Constitutional Amendment". *International Journal of Constitutional Law*. 13/3(2015): 606-638.

Doğru, Ceren. *Sınırötesi Anayasacılık Bağlamında Anayasaya Aykırı Anayasa Değişikliklerinin Yargısal Denetimi (Türkiye Çözümü)*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.

Friedman, Andrew. "Dead Hand Constitutionalism: Honduras and the Danger of Eternity Clauses in New Democracies". *Mexican Law Review*. 4/1(2011): 77-96.

Gözler, Kemal. *Judicial Review of Constitutional Amendments*. Bursa: Ekin Press, 2008.

Gözler, Kemal. *Kurucu İktidar*. 2. Baskı. Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım, 2016.

Güner Yaşar, Gizem. *Anayasa Değişikliklerinin Esas Bakımından Denetimi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2023.

Halmai, Gabor. "Unconstitutional Constitutional Amendments: Constitutional Courts as Guardians of the Constitution?". *Constellations*. 19/2(2012): 182-203.

Hein, Michael. "The Least Dangerous Branch? Constitutional Review of Constitutional Amendments in Europe". *İçinde Court, Politics and Constitutional Law: Judicialization of Politics and the Judiciary*, Ed. Martin Belov. Routledge, 2019.

Hein, Michael. "Do Constitutional Entrenchment Clauses Matter? Constitutional Review of Constitutional Amendments in Europe". *International Journal of Constitutional Law*. 18/1(2020): 78-110.

Hoque, Ridwanul. "Eternal Provisions in the Constitution of Bangladesh: A Constitution Once and for All" *İçinde An Unamendable Constitution? Unamendability in Constitutional Democracies*. Eds. Richard Albert and Bertil Emrah Oder, Springer, 2018.

Hoque, Ridwanul. "The Politics of Unconstitutional Amendments in Bangladesh", *İçinde The Law and Politics of Unconstitutional Constitutional Amendments in Asia*. Eds. Rehan Abeyratne and Ngoc Son Bui. Routledge, 2022.

Hossain, Muzammel. "21. Yüzyılda Hak ve Özgürlük Hareketleri ve Anayasa Mahkemelerinin Rolü: Bangladeş Perspektifi". *Anayasa Yargısı*. 2(2012): 53-72.

Jacobsohn, Gary Jeffrey. "An Unconstitutional Constitution? A Comparative Perspective", *International Journal Of Constitutional Law*. 4/3(2006): 460-487.

Jacobsohn, Gary Jeffrey. "The Formation of Constitutional Identities", *Çinde Comparative Constitutional Law*. Eds. Ginsburg Tom, Dixon Rosalind, Edward Elgar Publishing, 2011.

Kamal, Mustafa. *Bangladesh Constitutions: Trends and Issues*. University of Dhaka, 1994.

Köybaşı, Serkan. "Anayasalarda Değişmezlik Değişmez Maddele-
rin Teorisi ve Pratiği", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Galatasaray Üni-
versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, 2013.

Landau, David. "Abusive Constitutionalism". *University of Cali-
fornia. Davis Law Review*. 47(2013): 189-260.

Lima, Jairo and Andrea Celemín, "Unconstitutional Constitutional
Amendments: A Comparative Analysis Between Brazil and Colombia".
Aspectos Políticos e Históricos do Constitucionalismo. 3(2019): 123-133.

Mazzone, Jason. "Unamendments". *Iowa Law Review*. 90/5(2005):
1747-1855.

Mendes, Hubner. "Judicial Review of Constitutional Amendments
in the Brazilian Supreme Court". *Florida Journal of International Law*.
17/3(2005): 449-462.

Murphy, Walter, F. "Merlin's Memory: The Past and Future Im-
perfect of the Once and Future Policy", *Çinde Responding to Imper-
fection: The Theory and Practice of Constitutional Amendment*. Ed.
Sanford Levinson, (Princeton University Press, 1995).

Neo, Jaclyn L. "A Contextual Approach to Unconstitutional Consti-
tutional Amendments: Judicial Power and the Basic Structure Doctri-
ne in Malaysia". *Asian Journal of Comparative Law*. 15/1(2020): 69-
94.

Pfersman, Otto. "Unconstitutional Constitutional Amendments: A
Normativist Approach". *Zeitschrift für öffentliches Recht (ZÖR)*.
67(2012): 81-113.

Preuss, Ulrich K. "The Implications of Eternity Clauses: The Ger-
man Experience". *Israel Law Review*. 44/3(2011): 429-448.

Roznai, Yaniv. “Unconstitutional Constitutional Amendments— the Migration and Success of a Constitutional Idea”. *American Journal of Comparative Law*. 61 (2013): 657-719.

Roznai, Yaniv. *Unconstitutional Constitutional Amendments: The Limits of Amendment Powers*. Oxford University Press, 2017.

Stith, Richard. “Unconstitutional Constitutional Amendments: The Extraordinary Power of Nepal’s Supreme Court”. *American University International Law Review*. 11/1(1996): 47-77.

Tehami, Isfar. “A Critical Analysis of the Impacts of Article 7B of the Constitution Over Constitutionalism in Bangladesh”. (5 July 2023). 29. (Erişim Tarihi: 15.07.2024), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4656048.

Turhan, Mehmet. “Anayasaya Aykırı Anayasa Değişiklikleri”. *AÜHFD*. 33/1-4(1976): 63-104.

Vinx, Lars. “Carl Schmitt and the Problem of Constitutional Guardianship”. İçinde *The Contemporary Relevance of Carl Schmitt*. eds. Matilda Arvidsson, Leila Brännström and Panu Minkkinen. Routledge, 1995.

Vinx, Lars. *The Guardian of the Constitution: Hans Kelsen and Carl Schmitt on the Limits of Constitutional Law*. Cambridge University Press, 1995.

Yap, Po Jen. “Conundrum of Unconstitutional Constitutional Amendments”. *Global Constitutionalism*. 4/1(2015): 114-136.

Mahkeme Kararları

Bangladeş Yüksek Mahkemesi, Abdul Mannan Khan v Bangladesh [2012] 64 DLR (AD) 169.

Bangladeş Yüksek Mahkemesi, Anwar Hossain Chowdhury and Others v Bangladesh [1989] BLD (SPL) 1. (Anwar Hossain Chowdhury Davası). (Erişim Tarihi:12.07.2024), <https://betterjustice.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/1989-bld-spl-1-8th-amendment-judgment.pdf>.

Bangladeş Yüksek Mahkemesi, Bangladesh v Asaduzzaman Siddiqui (2017) CLR (AD) (Spl) 1, (Asaduzzaman Davası), (Erişim Tarihi: 17.07.2024), https://supremecourt.gov.bd/resources/documents/783957_WP9989of2014.pdf.

Bangladeş Yüksek Mahkemesi, Bangladesh Italian Marble Works Ltd v Bangladesh [2010] 62 DLR (HCD), 70.

Bangladeş Yüksek Mahkemesi, Siddique Ahmed v Bangladesh [2011] 63 DLR (HCD) 565.

Hindistan Yüksek Mahkemesi, Golak Nath v. State of Punjab, 1967 AIR 1643, 1967 SCR (2).

Hindistan Yüksek Mahkemesi, Kesavananda Bharti Sripadagalvaru v State of Kerala (1973) SCR 000.

Hindistan Yüksek Mahkemesi, Minerva Mills v Union of India 1980 AIR 1789, 1981 SCR (1) 206.

Hindistan Yüksek Mahkemesi. Union of India v. K. M. Shankarappa, (2001) 4 LRI 903.

Hindistan Yüksek Mahkemesi. Election Commission of India v. Ashok Kumar, (2000) 3 LRI 1042.

Hindistan Yüksek Mahkemesi. State of Bihar v. Bal Mukund Sah, (2000) 2 LRI 471.

Hindistan Yüksek Mahkemesi. Mohd Chaman v. State (N.C.T. of Delhi), (2000)11 LRIU 1.

Hindistan Yüksek Mahkemesi. Raghunathrao Ganpatrao Etc. Etc vs Union Of India on 4 February, 1993.

Türk Anayasa Mahkemesi. E. 1963/173, K. 1965/40, K.T. 26.09.1965.